

own good) die in de annotatie en de bibliografie terug te vinden zijn. Een titel die ik daarin echter node mis, is het boek van de boven aangehaalde Claudia Honegger. In dat boek draagt zij een onmisbare schakel aan tussen Laqueurs studie naar veranderende opvattingen over sekse en opkomst van de gynaecologie door de aandacht te vestigen op het verband tussen het materialisme van artsen-filosofen als De Lamettrie en de achttiende-eeuwse antropologie, die een vruchtbare voedingsbodem vormde voor de succesvolle en invloedrijke Franse geneeskunde rond 1800. Zij laat zien dat de wetenschap der mens — als samenhangend geheel van lichaam én geest — niet alleen vanaf het begin samenging met een 'bijzondere antropologie der vrouw', maar dat de eerste formulering van 'het systeem mens' vorm kreeg in een studie naar 'de vrouw': *Système physique et moral de la femme ou tableau philosophique de la constitution, de l'état organique, du tempérament, des moeurs, & des fonctions propres aux sexe* door de Franse fysioloog Pierre Roussel. Waar de 'universele' wetenschap der mens in de negentiende eeuw echter uitwaaierde in een veelheid van menswetenschappen, werd de 'wetenschap der vrouw' afgezonderd in een tak van de medische wetenschap die zich in Duitsland al rond 1920 begon uit te kristalliseren.

Schoon lijkt deze verbinding met het Verlicht materialisme niet te hebben gezien en ook niet te hebben gezocht, hoewel ook Moscucci in haar geschiedenis van de Engelse gynaecologie op deze oorsprong van de gynaecologie in de Verlichte 'science of man' wijst. Dat deze achttiende eeuwse wortels in het medische debat rond 'vrouwen' door tijdgenoten onderkend werden, bewijst het begincitaat. Maar ook in het eind-negentiende-eeuwse vertoog over de gynaecologie in Nederland zijn sporen hiervan te vinden. Zo verwijst Mendes de Leon in zijn beroemde rede uit 1889 naar een (veel latere Duitse vertaling) van uitgerekend Roussel. Juist het fysiologisch materialisme, dat voor vrouwen veel makkelijker consequent door te denken was dan voor mannen, maakt begrijpelijk waar Schoon zich over lijkt te verbazen, dat niet zozeer de verschuiving van baarmoeder naar eierstokken in een definitie van vrouwelijkheid van belang was voor de opkomst van de gynaecologie, maar de reductie van vrouwen tot hun lichaam (178). De reflextheorie die nogal ad hoc wordt aangedragen, is stevig verankerd in een materialistische visie op de mens waarin het zenuwstelsel een centrale rol werd toegedacht in de 'organisatie' van het lichaam, dat wil zeggen in de verbinding tussen lichaam en geest. De antropologische wortels van de gynaecologie laten tenslotte het 'exotische' werk van Stratz begrijpen als een oude gewoonte, in plaats van een nieuw verschijnsel, terwijl de aanvankelijke opereerwoede wellicht buitennissiger was dan Schoon kan bevroeden.

Deze tegenwerpingen mogen niet tot verkeerde conclusies leiden. Een boek dat zozeer aanzet tot denken en zoveel tegenspraak uitlokt is per definitie een belangrijk boek. Lidy Schoon heeft baanbrekend werk verricht dat navolging verdient.

Mineke Bosch

J. F. Th. de Beukelaer, G. B. Janssen, *Een factor van wezenlijke betekenis. De kamer van koophandel en fabrieken voor Midden-Gelderland en de sociaal-economische ontwikkeling in haar regio 1845-1995* (Aalten: Fagus, 1995, xii + 340 blz., ISBN 90 70017 08 3).

Ter gelegenheid van het feit dat honderdvijftig jaar geleden de kamer van koophandel te

Arnhem werd opgericht liet de kamer van koophandel en fabrieken voor Midden-Gelderland een gedenboek schrijven, dat in 1995 is verschenen. De auteurs kregen het verzoek de geschiedschrijving van de kamer te verweven met hoofdstukken over de ontwikkeling van het bedrijfsleven in haar gebied dat sinds de twintiger jaren van deze eeuw de regio's Arnhem, West-Veluwe en de Zuid-Achterhoek omvat.

De tijd om de opdracht uit te voeren was beperkt. In hun inleiding schrijven de auteurs, J. F. Th. de Beukelaer en G. B. Janssen, dat er vanwege gebrek aan tijd betrekkelijk weinig aandacht is besteed aan analyses en interpretaties. Dit maakt het boek uiteraard een stuk minder interessant voor de wetenschappelijk geïnteresseerde lezer. Het boek vertelt voornamelijk gebeurtenissen en feiten, die in grote getale zijn verzameld. Daardoor heeft het boek meer het karakter van een bladerboek en naslagwerk gekregen. Het is dan ook nuttig dat via het registerde namen van mensen, bedrijven en instellingen zijn terug te vinden. Overigens zijn plaatsnamen niet opgenomen. De honderdvijftigjarige geschiedenis is in vijf perioden verdeeld (vóór 1851, 1851-1922, 1922-1951 en 1951-1995). Per periode worden eerst de economische ontwikkelingen en daarna de gebeurtenissen bij de kamers besproken.

De geschiedenis van het bedrijfsleven is door De Beukelaer behandeld. Hij heeft in 1990 een boek gepubliceerd over de industriële ontwikkeling in Achterhoek en Liemers, *Nijverheid in het groen* (Doetinchem, 1990). Dit materiaal heeft hij in verkorte vorm opnieuw gebruikt en aangevuld met informatie over Arnhem en omgeving. Ook de indeling is hetzelfde gebleven. Per periode wordt een korte algemene inleiding gegeven, waarna de belangrijkste bedrijfstakken worden besproken. Ook ontwikkelingen in infrastructuur en dienstverlening komen aan bod. De Beukelaer geeft veel aandacht aan de ontwikkeling van individuele bedrijven. Door de hele tekst heen worden regelmatig minibedrijfsgechiedenissen verteld met veel feitelijke informatie over stichtingsdata, ondernemers en vestigingen. Af en toe komt ook het productieproces aan de orde. Qua chronologie lopen die beschrijvingen niet altijd gelijk met de hoofdstukindeling, waardoor de lezer af en toe een sprong in de tijd moet maken. De besprekingen zijn niet erg diepgravend en zelden kritisch, maar interessant is wel dat veel kleinere en minder bekende bedrijven worden belicht. Bij de korte beschrijving van de sociaal-economische toestand tot in de jaren negentig is nog te zien dat de passage uit het boek uit 1990 is overgenomen, want de auteur eindigt al beginjaren tachtig, waarschijnlijk omdat zijn toen geraadpleegde literatuur niet verder doorliep.

G. B. Janssen heeft de beschrijving van de ontwikkeling van de diverse kamers van koophandel voor zijn rekening genomen. Ruime aandacht wordt besteed aan alle mensen die in bestuurlijk opzicht bij de kamers betrokken zijn geweest. Verder komen de vele interne reorganisaties aan de orde. Janssen citeert voor de eerdere jaren uitvoerig uit de jaarverslagen van de kamer van koophandel, waardoor een overlapping met de hoofdstukken van De Beukelaer optreedt. Het is niet eenvoudig een beeld te schetsen van het eigenlijke werk van de kamers. De auteur betoogt zelf al dat het voor de naoorlogse periode gezien de veelheid en diversiteit van het werk van de kamer ondoenlijk is daarvan een totaal overzicht te geven. Hij heeft dit probleem opgelost door enkele zaken die hem van belang leken in kort bestek te behandelen. Het verhaal wordt afgesloten met de fusie tussen de kamers van Arnhem en Nijmegen in 1995.

Tussen de stukken van beide auteurs bestaat geen merkbare interactie. De belangrijke vraag naar de invloed van de kamers van koophandel op de ontwikkeling van de regionale bedrijvigheid wordt door de auteurs helaas niet aan de orde gesteld. De conclusie die met de

titel wordt gesuggereerd dat de kamer van koophandel een factor van wezenlijke betekenis was, is weliswaar aannemelijk, maar wordt in het boek niet beargumenteerd. Het boek bevat geen grafieken en weinig tabellen, maar wel zeer fraaie oude en recente foto's.

Keetie E. Sluyterman

N. Markus, ed., *'Waarom schrijf je nooit meer'? Briefwisseling Henriette Roland Holst - Henk Sneevliet*, met een inleiding van F. Tichelman (Amsterdam: Stichting beheer HSG, 1995, 606 blz., f75,-, ISBN 90 6861 104 6).

Dit boek bevat 330 brieven van de links-socialistische geestverwanten Roland Holst (1869-1952) en Sneevliet (1883-1942) uit de periode 1911-1935. Blijkens recensies leent de briefwisseling zich goed voor het navertellen van hun persoonlijke geschiedenissen en de politieke verwickelingen links van de sociaal-democratie. Dit is interessant omdat verschillende historici de geschiedenis van de arbeidersbeweging tegenwoordig als verouderd en afgedaan beschouwen, maar kennelijk kan dit soort politieke ontwikkelingen gezien vanuit het zeer persoonlijke oogpunt van twee prominenten nog steeds bekoren. De briefwisseling maakt overigens inzichtelijk hoe in de jaren twintig de linkse vakcentrale Nationaal-arbeidssecretariaat en de communistische partij in Nederland (toen ook CPH) steeds meer uit elkaar groeiden, en waarom Roland Holst begin 1927 nog geen afstand van de CPN nam. 'Geloof toch dat er geen enkele *gevoels-oorzaak is*, die mij bindt aan de CPH. Integendeel: mijn *gevoel* drijft mij altijd, om zoo hard mogelijk weg te loopen van een partij, die *zóó* formalistisch en schoolsch, zoo benepen en dogmatisch is. Het is *uitsluitend* de vraag, of je gerechtigd bent het kleine stukje rev[olutionair]-pol[itieke] beweging, wat hier onder zoo veel moeite is opgebouwd, door watje doet, of nalaat te doen, te verzwakken' (287). En een paar maanden later: 'De CPH is voor mij de schakel, die mij organisatorisch aan de rev[olutionaire] int[ernationale] beweging bindt. Er is *voor mij* op het oogenblik geen andere. Ik ben geen vakarbeider of ambtenaar, en kan mij niet in het NAS organiseren. Als ik bedank, weet ik dat dit uitgespeeld zal worden tegen de geheele rev[olutionaire] beweging' (360). Na het monddood maken van de oppositie in de Sovjet Unie bedankte zij echter in november.

Doordat Roland Holst de gewoonte had brieven na lezing weg te gooien, zijn er minder brieven van Sneevliet, maar gelukkig zijn er van zijn (getypte) brieven nog doorslagen achterhaald. Terwijl Sneevliet in de brieven minder uit de verf komt, krijgt hij in de inleiding van Tichelman (en de in mijn ogen overbodige Ten geleide-zegen van Sal Santen) meer nadruk. Anders dan Tichelman zou ik de SDAP in 1900 nog geen 'factor van gewicht' op partijpolitiek vlak willen noemen (22) en geloof ik niet in het 'bestuurlijk, bureaucratisch centralisme' (25) als verklarend element voor vroege sociaal-democratische braafheid met 'nagenoeg uitsluitend op parlementaire hervormingen georiënteerde pragmatische politici' als meerderheid in de SDAP (18). Deze Vierde Internationale-these wordt niet bewezen en ontsiert helaas de gedegen inleiding. Terwijl Tichelman het 'proces van disciplinering, centralisering en ook bureaucratische professionalisering' bij het NVV een negatieve lading geeft (26), heeft het feit dat Sneevliet een Indonesische vakbond weet te 'professionaliseren' een positieve lading (28-29).